

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРОЯВУ МОРАЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано дефініції морального та духовного виховання як основи формування почуття відповідальності у дітей. Підкреслено вагомість педагогічного впливу виховних художніх творів на свідому поведінку дітей молодшого шкільного віку. Визначено суспільну значимість творів В. Сухомлинського у процесі морального становлення дітей на засадах непрямого сприяючого виховання. Підкреслено цінність етико-педагогічних ідей відомого педагога-гуманіста.

Ключові слова: моральність, духовність, відповідальність, відповідальна поведінка, суспільна відповідальність.

Постановка проблеми. У сучасних державних освітніх документах кінцевою метою процесу виховання визначено вироблення моральних цінностей і формування високодуховної, національно свідомої особистості. В основу парадигми сучасної освіти покладена філософія дитиноцентризму, яка ставить людину, її індивідуальність у центр педагогічної взаємодії, визнає людину з її особистими потребами і власним внутрішнім світом вищою цінністю людського буття. Такий підхід формує основні засади особистісно орієнтованої освіти, яка стала визначальною в освітній системі ХХІ ст. Серед її характерних ознак вирізняється спрямованість освіти на екзистенційні потреби людини (свобода буття, вільний вибір життєвого шляху, світогляду, самостійність і відповідальність, самореалізація й саморозвиток, самовизначення і творчість).

Провідне місце у становленні особистості, її прагненні до самореалізації займає ціннісно-сміслова сфера, яка охоплює ціннісні орієнтації й стосунки, а також систему особистісних смислів. Ціннісно-сміслову сферу особистості не можна уявити без духовності. Духовна людина здатна самостійно вибирати життєвий шлях, будувати життєвий світ. Духовність є ідеальною особливістю людини. Духовність – це образ буття людини відповідно до моральних загальнолюдських ідеалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Духовність належить до найбільш загадкових характеристик людини та її життя, а отже, її не можна визначити за допомогою «звичайної логічної дефініції – через рід і видові ознаки», можна означити лише їх певні контури, а саме: «здатність і потреба орієнтуватися на вищі, універсальні цінності Істини, Добра, краси в єдності» [4, 50]. У такому розумінні духовність виступає ідеалом, до якого прагне людина та людство у власному духовному самовдосконаленні. У педагогічній літературі (Г. Бриль, І. Бужина, О. Барабаш, О. Кузнецова та ін.) «духовність» ототожнюється з «духовною культурою», розглядається як поведінковий прояв, в основі якого лежить своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що протікає на позитивному тлі поведінки і діяльності людини і характеризує її як цілісну особу.

Мета статті – висвітлити зміст виховання почуття відповідальності у дітей молодшого шкільного віку засобами творів морального змісту.

Сучасні дослідники психологічних особливостей впливу емоцій на розвиток дитини, зокрема В. Панок, Т. Титаренко, акцентують увагу на тому, що дитина сприймає необхідне не як зовнішнє, примусове, а як предмет власних соціальних потреб, що формуються, як щось особливо значуще, бажане. На основі проведених досліджень Т. Титаренко робить висновок, що однією із важливих умов розвитку в дошкільника моральної саморегуляції є розвиток у нього почуття відповідальності через формування внутрішніх емоційних уявлень про те, яким би він хотів себе бачити в моральній ситуації, незалежно від контролю та зовнішніх санкцій [5, 112].

На думку С. Ладивір, дитинство має стати школою виховання емоційної культури особистості. Емоції є своєрідним зовнішнім виявом внутрішнього світу дитини. Різноманітні переживання, що виникають у дитини в численних життєвих ситуаціях уже в перші роки життя, взаємодіючи, створюють своєрідне емоційне світосприймання. Внаслідок систематичних повторень закладається так званий емоційний фундамент духовного буття дитячої особистості, який водночас є важливим додатком до джерела всіх проявів її активності [3, 5].

Досліджуючи проблему цінностей, І. Бех розглядає їх як безумовні смислостверджувальні імпульси морально-духовної активності особистості. Механізм їх формування звично розглядають як опанування особистістю когнітивних складових, що набувають суб'єктивної значущості на основі впливу емоційно-ціннісної складової. В єдності вони утворюють знання про певну етичну норму та її бажаність для особистості і в такій цілісності стають початковим мотивом до відповідного вчинку (реалізація поведінкової складової). У міру практичного вправлення цей мотив і перетворюється на конкретну морально-духовну цінність [1, 79]. Психологи інтерпретують свободу як самодетермінацію. Саме духовне самовизна-

чення, на думку І. Бега, є вектором особистісного розвитку. Вчинкове дотримання певної духовної цінності рівнозначне свободі, оскільки діяти духовно – означає діяти згідно з особистісною сутністю, бо ж її не привнесено ззовні, а вона є плодом морально-духовної самозміни особистості. Утім духовна свобода має сенс для людини, коли об'єктивована в ній воля обмежується її відповідальністю. Означене обмеження окреслюється траєкторією суспільно значущих цінностей, що становлять моральну культуру суспільства й спрямовують її до культури гідності [1, 88].

О. Сухомлинська також пов'язує духовність зі сферою культури. За її твердженням, духовність – це складний психічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення нею сфери культури, олюднення, вrostання в неї та розуміння як власного надбання [6, 14]. Поняття «духовність» не є тотожним поняттю «моральність». Однак існує і взаємозв'язок, адже моральні норми поведінки визначаються духовними цінностями людини.

В. Сухомлинський розглядав духовне життя людини як двобічний процес. Він писав: «Багатство духовного життя особистості залежить значною мірою від того, як глибоко людина не лише розуміє, а й відчуває благородство ідей, гуманності, людяності» [8, 218]. Отже, під духовно вихованою людиною В. Сухомлинський розумів високоморальну, гуманістично спрямовану, фізично досконалу й естетично розвинену особистість, віддану своєму народу, своїй батьківщині, яка не є байдужою до горя і біди інших людей, яка співчуває іншому і в разі потреби надає дієву допомогу. Високодуховною людина не народжується. Вона нею стає у результаті цілеспрямованих виховних впливів, у процесі активної діяльності [8, 219].

У розумовому розвитку дитини В. Сухомлинський висунув на перше місце ідею створення духовно-інтелектуального тла, де особистість дитини набуває певної автономності. Основні категорії, які використовує педагог, – це «радість пізнання світу», «радість відкриття світу», «олюднення знань», «духовне тло». Вони допомагають дитині презентувати себе світу на основі розвитку її *допитливості*. «Радість пізнання» у В. Сухомлинського йде від почуття успіху, заохочення, уваги вчителя, значимих досвідів, емоційної насиченості буття, самореалізацію [7, 100]. За словами О. Сухомлинської, педагог створив своєрідну «філософію для дітей», спрямовану не лише на розвиток інтелекту, формування творчої думки, а й прищеплення морально-етичних імперативів і цінностей, які полегшують, допомагають входженню маленької людини у великий світ.

Педагог робить висновок про залежність, взаємозв'язок інтелектуальної убогості дитини з убогістю, обмеженістю її *емоційного життя*. «Я з жахом переконувався в тім, що є 5 – 6-літні діти, котрі ніколи і нічому не дивувались, не зачудовувались, не радувались. Вивчаючи ви-

ховання в ранньому дошкільному віці, я бачив, що окремі діти, позбавлені радості відкриття істини, радості і гордості від думки, що вони своїми зусиллями, щось пізнають в чомусь переконуються. 35-літній досвід виховання дітей... твердо переконав мене в тім, що немає сили, яка б в більшій мірі стимулювала пам'ять і думку, ніж дитяча радість і дитяче здивування відкривача істини. Ще Аристотель писав: мислення починається із здивування» [11, 250 – 251].

Великого значення у формуванні духовного, емоційного світу дитини В. Сухомлинський надавав *читанню*. «Книжка повинна стати для кожного вихованця другом, наставником і мудрим учителем. Тільки тоді наставник, що весь час дбайливо вів за руку свого вихованця, вважає за можливе випустити його руку й сказати: «Йди сам, учись жити» [8, 200]. Виходячи з важливості проблеми, педагог не тільки розробив її теоретично, а й, враховуючи досвід роботи з учнями, шкільним колективом і батьками, обґрунтував підвищення ефективного використання книжки для самовиховання учнів: кожна дитина повинна назавжди полюбити читання, бути готовою «увійти в самостійне плавання по книжковому морю» [8, 41]; книжка повинна ввійти в життя маленької людини як духовна потреба [8, 200]; «найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність слова» [8, 202]. Педагог пропонував список художніх творів, читання яких найбільше впливає в кожному конкретному віці на «пізнання світу не тільки вправами, що сприяють виробленню міцних навичок і вмій, а й школою емоційно-морального виховання» [8, 197].

З метою виховання дітей словом В. Сухомлинський створив збірку «Хрестоматія з етики», яка є джерелом ціннісних смислів етичного виховання школярів. Ці художні мініатюри (оповідання, казки, розповіді), створені Василем Олександровичем, знайшли чільне місце у змісті шкільної освіти. Хрестоматія складається з восьми розділів: «Краса – радість життя», «Людина – це сила духу», «Людина – найвища цінність», «Повага й шанування старших», «Подорож до витоків думки», «Людина залишає себе в людині», «Гармонія праці, щастя й обов'язку», «Розвивай у себе співчуття» [9, 14]. Більш чітко етичні орієнтири виховання почуття відповідальності прослідковуються у конкретних художніх мініатюрах. Уже самі назви акцентують на певних моральних якостях та цінностях, а саме: «Любов і жорстокість», «Легенда про любов», «Який слід повинна залишити на землі людина?», «Щастя та праця» та інші. Виховні твори відомого педагога-практика завжди залишалися цінними у процесі педагогічного впливу на дитину, вони впродовж десятиліть становили основу книг для читання та читанок для школярів. Змінюються соціальні та політичні доктрини в освіті, а геніальність творів для дітей, написаних В. Су-

хомлинським, залишаються «золотою скарбницею» у практиці освітян та батьків вихованців.

В. Сухомлинський писав, що добрі почуття сягають корінням у дитинство, а людяність, доброта, ласка, доброзичливість народжуються у праці, турботах, хвилюваннях про красу довкілля. Педагогічним ключем до розв'язання проблеми морального виховання В. Сухомлинський вважав навчання дитини робити добро без прямолінійних вказівок, а через навіювання, виховні твори, вчинки героїв яких можна критично проаналізувати, спроектувати власну відповідальну поведінку. Твори В. Сухомлинського, його чудові збірки: «Чиста криниця» та «Вічна тополя» є незамінними помічниками в роботі вихователя.

Вдячність В. Сухомлинський називав «рідною сестрою» почуттів відповідальності, обов'язку, громадської гідності. Педагог застерігав вихователів та батьків від великої небезпеки – дитячого егоїзму, коли дитина вважає, що люди, які її оточують, створені лише для задоволення її особистих потреб і бажань. У дитинстві, зазначав В. Сухомлинський, малюк має відчути не лише радощі споживання, а й зазнати задоволення від творення добра іншим. За добро треба платити добром! Ця усвідомлена в дитинстві істина – основа моральної вихованості людини на все її подальше життя. Педагог зазначав, що добрі почуття повинні сягати своїм корінням в дитинство, а людяність, доброта, доброзичливість народжуються у праці, турботі, хвилюванні про красу навколишнього світу. Діти потребують доброти, ласки і водночас здатні віддавати свою доброту всьому живому. Головне завдання вихователів і батьків – не заважати їм бути чуйними, а навпаки, допомагати зберегти доброту на все життя.

Такі твори, як «Важко бути людиною», «Скажи людині «здрасуйте», «Намисто з чотирма променями», «Кінь утік», «Хто кого веде додому?», «Горбатенька дівчинка», «А серце тобі нічого не наказало?», «Одне-однісіньке зернятко» та ін., є яскравим зразком могутнього виховного впливу, який може робити влучне слово на свідомість дитини. Зокрема, у творі «Одне-однісіньке зернятко» піднято дуже важливу проблему – пізнання дітьми навколишнього світу. Дитина порівнюється з маленьким маковим зернятком, яке через свою надзвичайну допитливість випало з макової коробочки і впало на землю. Вихователь же автором порівнюється із зимовою ковдрою. Вихователь, ніби зимова ковдра, вкатує дитину, оберігає її від різних негараздів, навчає, виховує, готує до виходу в «люди», дбає про те, щоб дитина не боялась висловлювати і відстоювати свою думку, боролася зі злом, розрізняла добро і зло, чинила по-доброму, поважала дорослих і бажала отримувати багато інших знань, була чесною перед собою та відповідальною перед суспільством.

Авторські твори були написані у формі невеликих оповідань і давали можливість маленькому читачеві зрозуміти повчальний зміст, наводили

на роздуми про власні добрі вчинки, про відповідальне ставлення до батьків, зокрема до матері та старших членів родини. Так, оповідання «Сьома дочка» наводить читача на роздуми про дієвість прояву чуйності до близьких.

В оповіданні «Хто кого веде додому?» автор залишає читачам для роздумів критику чи схвалення поведінки двох героїв щодо самовідповідальності, спонукає до роздумів щодо самокритичності у проявах поведінки.

Оповідання В. Сухомлинського «Розділена радість», «Через потік», «Лялька під дощем» звернено увагу на відповідальне ставлення до близьких, товаришів. Виховується почуття співпереживання, бажання бути корисним, допомогти у важкій ситуації товаришеві. Адже формування добротності, чуйності та безкорисності – це також прояви відповідальної соціальної поведінки.

Прості за змістом і чуттєві за моральний впливом оповідання «По волосинці», «Петрик, Собака й Кошеня», «Соромно перед соловейком», передають велику філософію зв'язку людини з природою, необхідність виховання відповідального ставлення до природи, не тільки не наносити їй шкоду, але й допомагати «братом нашим меншим», дбати про них.

Педагог переконливо стверджує, що виховання гуманізму, людяності здійснюється через творення суспільного добра, а виховання почуття відповідального ставлення щодо власних вчинків – через формування характеру, плекання високих моральних цінностей. Цій проблемі присвячено більшість педагогічних праць. Ще одного визначального висновку дійшов В. Сухомлинський, що ідея людяності насамперед реалізується через розвиток усіх потенційних, інтелектуальних і фізіологічних можливостей саме в дитячому віці. Всебічно розвинена особистість втілює у собі повноту і гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, які визначають моральну, ідейну, громадянську, розумову, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість. Для того, щоб сформувати культуру бажань необхідно, вважав В. Сухомлинський, навчити школярів азбуки моральної культури.

Аналізуючи літературно-художні мініатюри, можна зробити висновок, що всі вони за змістом та формою подання складені на доступному для дитини рівні, мають характер виховного впливу, розкривають глибокі культурологічні підвалини розвитку людини в суспільстві, плачуть високі моральні почуття милосердя, поваги до старших, шанобливе ставлення до праці, вироблення потреби формувати мету життя, прагнення до самовиховання.

Моральним уявленням і судженням дітей властиві елементарність, конкретність, зв'язок із почуттями. Щоб виховання могло створити для людини «другу природу» (К. Ушинський), необхідно, щоб його ідеї трансформувалися у переконання вихованців, переконання – у звички, а звич-

ки – в нахили. Недостатній розвиток уявлень про норми і правила поведінки знижує рівень моральних мотивів, обмежує відповідальну поведінку. Навички моральної поведінки є невід’ємною складовою розвитку дитини, визначають її вчинки, ставлення до навколишньої дійсності, дорослих і однолітків. Адже важливо не лише те, як дитина поводить себе, а й те, як вона приймає рішення про певний вчинок героїв художніх творів, які є зразком чи антиподом у наслідуванні.

Зазначимо важливість дієвості процесу морального виховання. Становлення взаємин дитини одночасно є її моральним вихованням. Стосунки інших людей, свідками яких є діти, справляють на них вплив лише тоді, коли безпосередньо стосуються їх. Ця закономірність є виявом дієвого підходу до морального формування особистості. Вона засвідчує непродуктивність намагань виховувати дитину на відстороненій моделі людських взаємин, до якої вона не включена. Зразки поведінки дорослих, героїв творів мають критичний та оцінний характер у вихованні власної відповідальної моделі поведінки дитини.

Моральна свідомість індивіда існує в уявленнях, поняттях, переконаннях, ідеалах. У дитинстві формуються уявлення про мораль, судження про те, що добре і що погано, що можна робити, а чого слід уникати. У цьому процесі дитина вчиться правильно оцінювати вчинки, обирати адекватну ситуації форму поведінки, усвідомлювати свої дії. Оцінювання вчинків відбувається за способом їх здійснення (як вчинив), результатами (які наслідки вчинку) і мотивами (чому так вчинив).

Висновки. Відповідальність як моральна якість особистості починає свідомо формуватися у дитинстві в період набуття досвіду соціальної поведінки. На рівні самостійно вироблених моральних понять відповідальна поведінка з’являється у тих дітей, які усвідомили загальнолюдські принципи, причому визнали їх не під тиском, а тому, що ці універсальні етичні положення стали їх внутрішнім переконанням. Засобами активного впливу на формування поглядів та переконань молодших школярів вважаємо художні твори, зокрема авторські виховні оповідання В. Сухомлинського.

Подальшого вивчення потребує формування почуття відповідальності на формування громадянської та суспільної активності особистості.

Література

1. Бех І.Д. Гідність як духовний геном особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 1. – С. 76 – 89.
2. Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття» // Освіта. – 1993. – № 44 – 46.
3. Ладивір С. Перші уроки добра / С. Ладивір // Дошкільне виховання. – 2008. – № 12. – С. 5 – 7.

4. Орієнтовний зміст виховання в національній школі. – К., 1996. – С. 48 – 58.
5. Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – Вид. 2-ге, стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 536 с.
6. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13 – 17.
7. Сухомлинська О.В. Сухомлинський В.О. і проблеми дитинства / О.В. Сухомлинська // Наука і освіта. – 2001. – № 5. – С. 98 – 108.
8. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Т. 3. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 5 – 281.
9. Сухомлинський В. Хрестоматія по етике / В. Сухомлинський. – М. : Просвещение, 1990. – 246 с.
10. Сухомлинський В. Слово вчителя в моральному вихованні / В. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – Т. 5. – К., 1977. – С. 321 – 330.
11. Сухомлинський В.А. Чем лечить мозг – мыслью, трудом, творчеством – или лекарствами? (Некоторые итоги 35-летнего исследования) / В.А. Сухомлинский // Обережно: дитина! В.О. Сухомлинський про важких дітей : тематич. зб. / упоряд. Т.В. Філімонова ; за наук. ред. проф. О.В. Сухомлинської. – Луганськ : Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – 263 с.

References

1. Bekh I.D. Hidnist yak dukhovnyi henom osobystosti (*Dignity as a spiritual genome of personality*), Pedagogika i psykholohiia, 2009, № 1, pp. 76 – 89.
2. Derzhavna natsionalna prohrama «Osvita. Ukraina XXI stolittia» (*Education. Ukraine XXI century*), Osvita, 1993, pp. 44 – 46.
3. Ladyriv S. Pershi uroky dobra (*First lessons of kind*), Doshkilne vykhovannia, 2008, № 12, pp. 5 – 7.
4. Orientovnyi zmist vykhovannia v natsionalnyi shkoli (*Tentative contents of upbringing at the national school*), K., 1996, pp. 48 – 58.
5. Osnovy praktychnoi psykholohii (*The base of practical psychology*), V. Panok, T. Tytarenko, N. Chepelieva ta in., Pidruchnyk, Iss. 2, stereotyp, K., Lybid, 2001, 536 p.
6. Sykhomlynska O.V. Rontseptualni zasady formuvannia dukhovnosti osobystosti na osnovi khrystyianskykh moralnykh tsinnosti (*The conceptual principles of forming the spiritual of personality on basis of Christian moral values*), Shliakh osvity, 2002, № 4, pp. 13 – 17.
7. Sykhomlynska O.V., Sykhomlynskyi V.O. Problemy dytynstva (*The problems of childhood*), Nauka i osvita, 2001, № 5, pp. 98 – 108.
8. Sykhomlynskyi V.O. Sertse viddaiu ditiam (*The heart gives up children*), Vybrani tvory v 5 tomakh, Part 3, K., Rad. Shkola, 1977, pp. 5 – 281.
9. Suxomlinskij V. Xrestomatiya po e'tike (*The reader of ethics*), M., 1990, 246 p.
10. Sukhomlynskyi V. Slovo vchytelia v moralnomu vykhovanni (*The teacher's word in moral upbringing*), Vybr. tvory u 5 tomakh, Part 5, K., 1977, pp. 321 – 330.

11. Sukhomlynskyj V.O. Pro vazhkykh ditei (*About difficult children*), tematychn. zb., Uporiad. T.V. Filimonova, za nauk. red. prof. V.O. Sukhomlynskoï, Lugonsk, Derzhavnyi zaklad «Luganskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka», 2008, 263 p.

Свйонтык Александра. Воспитание чувства ответственности как признака моральности. В статье анализируются понятия «морального» и «духовного» воспитания как основы формирования чувства ответственности у детей. Подчеркнуто значимость педагогического влияния воспитательных художественных произведений на осознанное поведение детей младшего школьного возраста. Определено общественное значение произведений В. Сухомлинского в процессе морального становления детей на основе непрямого восприимчивого воспитания. Подчеркнуто ценность этико-педагогических идей известного педагога-гуманиста.

Ключевые слова: моральность, духовность, ответственность, ответственное поведение, общественная ответственность.

Sviontyk Oleksandra. Breeding the sense of responsibility as a manifestation of morality. The article analyzes the definition of «moral» and «spiritual» education as a basis for the formation of the sense of responsibility with children. The importance of pedagogical impact of educational art works on the conscious behavior of children of primary school age is underlined. The social significance of V. Sukhomlynsky works in the process of moral formation of children on the basis of indirect promoting education is defined. The importance of ethical and pedagogical ideas of prominent teacher-humanist is underlined.

Key words: morality, spirituality, responsibility, responsible behavior, social responsibility.

Одержано 04.01.2016